

ERASMUS EN HET COMMA JOHANNEUM

Prof. Henk Jan DE JONGE (1943-2022)

<https://www.universiteitleiden.nl/nieuws/2022/04/in-memoriam-prof.-henk-jan-de-jonge-1943-2022>

Uittreksel uit : Ephemerides Theologicae Lovanienses,
1980, t. 56, fasc. 4, pp. 381-389

Engels origineel: <http://www.verhoevenmarc.be/PDF/Comma-Johanneum-DeJonge.pdf>
<https://bibletranslation.ws/download/DeJonge-Comma-Johanneum.pdf>

Vertaling M.V.

381 De geschiedenis van de studie van het Nieuwe Testament is verre van een onderwerp van brede publieke belangstelling, zelfs niet onder nieuwtestamentici zelf.¹ Toch is er één episode in deze geschiedenis die verrassend goed bekend is bij zowel theologen als niet-theologen. Ik verwijfs naar de geschiedenis van het *Comma Johanneum* (1 Johannes 5, 7b-8a) in de uitgaven van het Nieuwe Testament onder redactie van Erasmus. Het is algemeen bekend dat Erasmus deze passage uit zijn eerste druk van 1516 en zijn tweede van 1519 heeft weggelaten en pas in zijn derde druk van 1522 heeft hersteld. De huidige versie van het verhaal is als volgt: Erasmus zou hebben geantwoord op de kritiek die tegen hem was geuit vanwege zijn weglating, door voor te stellen deze op te nemen als er ook maar één Grieks manuscript als bewijs kon worden aangevoerd. Toen zo'n handschrift werd gemaakt, zou hij zich aan zijn woord hebben gehouden, ook al vermoedde hij van meet af aan dat het handschrift was geschreven om hem te verplichten het *Comma Johanneum* op te nemen. We citeren de versie van het verhaal die Bruce M. Metzger geeft, omdat zijn werk, dankzij zijn duidelijke kwaliteiten, een invloedrijk handboek is geworden en in veel opzichten representatief is voor de kennis van de tekstgeschiedenis van het Nieuwe Testament onder theologen. "In een onbewaakt ogenblik beloofde Erasmus dat hij het *Comma Johanneum*, zoals het wordt genoemd, in toekomstige drukken zou invoegen als er ook maar één Grieks handschrift te vinden was waarin de passage voorkwam. Eindelijk werd zo'n exemplaar gevonden - of op bestelling gemaakt! Zoals nu blijkt, was het Griekse manuscript waarschijnlijk rond 1520 in Oxford geschreven door een Franciscaner monnik genaamd Froy (of Roy), die de betwiste woorden uit de Latijnse Vulgaat ontleende. Erasmus hield zich aan zijn belofte en voegde de passage toe aan zijn derde druk (1522), maar hij geeft in een lange voetnoot zijn vermoedens aan dat het handschrift uitdrukkelijk was opgesteld om hem te weerleggen".² Deze versie van de gebeurtenissen is gedurende meer dan anderhalve eeuw overgeleverd en verspreid door de meest vooraanstaande critici en onderzoekers van de tekst van het Nieuwe Testament, S. P. Tregelles (1854)³, F. J. A. Hort (1881)⁴, F. H. A. Scrivener (1883)⁵, B. F. Westcott (1892)⁶, A. Bludau (1903)⁷,

1 Herziane versie van een kort document dat op 19 mei 1980 te Zeist (Nederland) werd opgesteld voor de Nederlandse Studiosorum Novi Testamenti Coventus.

2 B. M. METZGER, De tekst van het Nieuwe Testament, Oxford, 19682, p 101.

3 S.P. TREGELLES, Een verslag van de gedrukte tekst van het Griekse Nieuwe Testament, Londen, 1854, pp 22 en 27.

4 F.J.A. HORT, Notes on Select Readings in B.F. WESTCOTT en F.J.A. HORT, The New Testament in the Onginal Greek, Cambridge and London 1881 Appendix to vol II, p 104.

5 F.H.A. SCRIVENER, Een duidelijke inleiding tot de kritiek op het Nieuwe Testament, Cambridge, 18833, p. 187.

6 B. F. WESTCOTT, The Epistles of St John, derde druk 1892, herdrukt met een nieuwe inleiding door F. F. Bruce, Abingdon, Berkshire, 1966, p 207.

7 A. BLUDAU, Das Comma Ioanneum (1 ío 5, 7) im 16 Jahrhundert, in Biblische Zeitschrift 1 (1903), pp 280-302 en 378-407, zie p 280.

382 Eb. Nestlé (1903)⁸, C.H. Turner (1924)⁹ en F.G. Kenyon (1901, 1912/1926)¹⁰ Dezelfde traditie is ook verspreid in een aantal werken die bedoeld zijn voor een breder publiek dat geïnteresseerd is in de tekstuele overdracht van de Bijbel of andere oude literatuur, bijvoorbeeld in de werken van W.A. Copinger (1897)¹¹, T.H. Darlow en H.F. Moule (1903)¹², L.D. Reynolds en N.G. Wilson (1974)¹³ en J. Finegan (1974/5).¹⁴ Het verhaal van de manier waarop Erasmus zijn belofte zou hebben nagekomen, wordt ook overgeleverd in de literatuur die specifiek naar de humanist zelf verwijst, bijvoorbeeld door P.S. Allen (1910)¹⁵ en door de auteurs van uitstekende biografieën als die van Preserved Smith (1923)¹⁶ en R.H. Bainton (1969).¹⁷ Hoe vaak moeten degenen die colleges in het Nieuwe Testament of tekstkritiek aan universiteiten over de hele wereld hebben het verhaal van de goede trouw waarmee een bedrogen Erasmus zijn woord hield, doorgegeven aan de studenten in hun collegezalen! De schrijver van deze regels kan zich in dit opzicht niet op onschuld beroepen.

Toch zijn er een aantal moeilijkheden in het verhaal van Erasmus' belofte en de gevolgen ervan, die een zekere verdenking wekken ten aanzien van de waarheidsgetrouwheid ervan. In de eerste plaats is het opmerkelijk dat er geen spoor van deze traditie is terug te vinden in de werken van de grote kenners van de geschiedenis van de tekst van het Nieuwe Testament in de zeventiende en achttiende eeuw. We vinden er geen woord van terug in Richard Simons *Histoire critique du texte du Nouveau Testament* (1689), hoewel een speciaal hoofdstuk van dit werk (hfdst. XVIII) is gewijd aan het *Comma Johanneum*. Ook John Mills zwijgt met klem over Erasmus' belofte, hoewel hij in paragraaf 1138 van de Prolegomena bij zijn *Novum Testamentum Graecum* specifiek verwijst naar de opname van het *Comma Johanneum* in de derde druk van Erasmus' Nieuwe Testament. Hij voegt er zelfs het interessante detail aan toe dat Erasmus het *Comma Johanneum* al in juni 1521 opnam in een aparte editie van zijn Latijnse vertaling, uitgegeven door Froben in Bazel. Dit detail is belangrijk omdat het helpt om te bepalen binnen welke periode Erasmus kennis moet hebben genomen van het *Comma Johanneum* in het Grieks. Hij was

8 Eb. NESTLÉ, *Vom Textus Receptus des Griechischen Neuen Testaments* (Salz und Licht 8), Barmen, 1903, p 15.

9 C. H. TURNER, *De vroege gedrukte edities van het Griekse testament*, Oxford, 1924, p. 23.

10 F. G. KENYON, *Handbook to the Textual Criticism of the New Testament* London 1901, p 229, 19122 (herdrukt in 1926), p 270.

11 W.A. COPINGER, *De Bijbel en de overdracht ervan*, Londen 1897, p. 140.

12 T. H. DARLOW en H. F. MOULE, *Historische catalogus van de gedrukte edities, van de Heilige Schrift, deel II Polyglotten, en andere talen dan Engels*, Londen, 1903 herdrukt New York, 1963, p 579.

13 L.D. REYNOLDS en N.G. WILSON, *Scribes and Scholars*, Oxford, 19742, p. 144.

14 J. FINEGAN, *Encountering New Testament Manuscripts*, Grand Rapids, 1974, Londen, 1975, p. 57.

15 P.S. ALLEN (ed.), *Opus Epistolarum Des Erasmi Roterodami, II* Oxford 1910, p 165. Het verhaal wordt ook verteld door J.-Cl. MARGOLIN, *Laski, lecteur et annotateur du Nouveau Testament d' Erasme*, in J. COPPLINS (ed.), *Srinium Erasmanum 2 dln.*, Leiden, 1969, I, pp 93-128, zie p 104, n. 46.

16 Bewaard gebleven SMITH, *Erasmus, Een studie van zijn leven, idealen en plaats in de geschiedenis*, New York 1923, pp 165-166.

17 R.H. BAINTON, *Erasmus of Christendom*, New York, 1969, pp 169-170, dezelfde auteur, *The Bible in the Reformation*, in S.L. GREENSLADE (ed.), *The Cambridge History of the Bible*, III, Cambridge, 1963, pp 1-37, zie p 10.

383 nog steeds niet op de hoogte in mei 1520 toen hij zijn apologieën *Liber tertius* tegen Edward Lee schreef. Hij moet dus bewijs hebben ontvangen van de passage tussen mei 1520 en juni 1521. Het is niet bekend wie het onder zijn aandacht heeft gebracht.

Niet alleen verwijzen Simon en Mills niet naar Erasmus' belofte, J. Clericus vermeldt het ook niet, noch in zijn *Ars Critica* (1696, vaak herdrukt) noch in zijn commentaar op 1 Johannes 5, 7 (1714²). Evenmin vinden we het bij J. J. Weitstein (1751/2)¹⁸, J. le Long - C. F. Boerner - A. G. Masch (1788/90)¹⁹, J. D. Michaelis (1788)²⁰, G. W. Meyer (1802/9)²¹, J. Townley (de auteur van *Biblical Anecdotes*, (1821)²² of in T. F. Dibdin (1827).²³ De vroegste verwijzing naar Erasmus' belofte waarvan ik weet is die van T. H. Horne in 1818.²⁴ Het is onduidelijk uit welke bron Horne zijn informatie betrok. Hij was een te scrupuleuze criticus om enige verdenking te wekken dat hij de uitvinder van het hele verhaal was. Bovendien publiceerde Horne zelf een lijst van meer dan vijftig delen, pamfletten met kritische opmerkingen over het *Comma Johanneum* die tot in zijn tijd waren

verschenen.²⁵ Het is dus heel goed mogelijk dat hij de details aan een voorganger ontleende, maar het is nauwelijks haalbaar om al zijn materiaal nog eens door te nemen.

Een tweede moeilijkheid is dat er in de hervertelling van het verhaal van Erasmus' vermeende belofte opvallende variaties zijn. Sommige auteurs, zoals Horne, Darlow en Moule, Kenyon en Turner, vertellen dat Erasmus deze belofte deed in de controverse met zijn Spaanse tegenstander Jacobus Lopis Stunica. Anderen, onder wie Bludau en Bainton, zeggen dat de belofte werd gedaan aan zijn Engelse aanvaller Edward Lee. Weer anderen schrijven, zonder een duidelijk onderscheid te maken, dat Erasmus zijn belofte deed als reactie op de kritiek van zowel Lee als Stunica, terwijl weer anderen het onbepaald laten, aan wie de belofte was gericht.

Nu is het volstrekt onmogelijk dat Erasmus zijn belofte aan Stunica heeft kunnen doen, want hij richtte zich pas tot de Spanjaard in zijn *Apologia respondens ad ea quae in Nouo Testamento taxauerat Iacobus Lopis Stunica* van september 1521.²⁶ In deze apologia verklaart hij bij de behandeling van 1 Johannes 5 dat hij een afschrift van het *Comma Johanneum* had ontvangen, uit een Codex Britannicus, en had het ingevoegd in de tekst van 1 Johannes, die kort daarna zou

18 J. J. WETSTENIUS, *Novum Testamentum Graecum*, 2 vols, Amsterdam 1751/2.

19 Jac LE LONG, C. F. BOERNER, A. G. MASCH, *Bibliotheca Sacra Halle*, 1778/90.

20 Johann David MICHAELIS, *Einleitung in die gottlichen Schriften des Neuen Bundes*, Gottingen, 1788⁴

21 G. W. MEYER, *Geschichte der Schriffterklärung*, Gottingen, 1802/9.

22 James TOWNLEY, *Illustrations of Biblical Literature, exhibiting the History and Fate of the Sacred Writings from the Earliest Period to the Present Century* London, vol I-II, 1821.

23 T. F. DIBDIN *An Introduction to the Knowledge of Rare and Valuable Editions*, London, vol I, 1827.

24 T. H. HORNL, *An Introduction to the Critical Study and Knowledge of the Holy Scripture*, vol II, Part II Appendix, London, 1818, p 133.

25 S. P. TREGELLES, *An Introduction to the Textual Criticism of the New Testament*, = Vol IV of T. H. HORNE, *An Introduction to the Critical Study and Knowledge of the Holy Scriptures*, London, 1856¹⁰, pp 384 388.

26 Des ERASMUS, *Opera Omnia* (ed. J. CLERICUS, tom. IX), Leiden, 1706, col 283- 356. This apology figures, also among the 'tractatus' included in the final volumes of the *Critici Sacri* (ed. J. PLARSON et al.), London, 1660 Frankfurt, 1695, Amsterdam, 1698.

384 verschijnen in een nieuwe druk van zijn *Novum Testamentum* (1522³). Erasmus kan Stunica dan ook nauwelijks een belofte hebben gedaan met de voorwaarde "als er ook maar één Grieks handschrift met het *Comma Johanneum* wordt gevonden".

Ook Erasmus heeft een dergelijke belofte aan Lee ook niet gedaan, althans niet in een van de bewaard gebleven correspondentie²⁷ of apologieën²⁸ waarin de Rotterdammer zich tot Lee richtte.

Een derde probleem is dat de befaamde belofte van Erasmus nergens anders in zijn oeuvre terug te vinden is. Het is dan ook niet verwonderlijk dat, op één uitzondering na, geen van de mij bekende auteurs die het verhaal vertellen, verwijst naar een specifieke passage in Erasmus of in andere zestiende-eeuwse literatuur, waar een dergelijke belofte te vinden is. De enige uitzondering is Bainton, die zelf achterdochtig lijkt te zijn geworden en uiteindelijk een verwijzing opneemt naar een passage die geenszins een belofte is, zoals zal blijken uit wat volgt.²⁹

Het is natuurlijk buitengewoon moeilijk, zo niet principieel onmogelijk om afdoende bewijs te leveren dat iemand iets niet heeft gezegd. Toch is er naar mijn mening voldoende reden om aan te nemen dat Erasmus, toen hij ervoor koos om het *Comma Johanneum* in te voegen, zich niet beperkt voelde door enige belofte. Hij legde bij verschillende gelegenheden uit wat hem ertoe had gebracht deze passage in zijn derde editie op te nemen. Hij deed dat "opdat niemand de gelegenheid zou hebben om mij uit boosaardigheid te bekritisieren", *ne cui sit causa calumniandi*³⁰ of zoals hij het uitdrukte in zijn *Annotationes* op 1 Johannes 5, *7 ne cut sit ansa calumniandi*.³¹ Men moet in gedachten houden dat Lee had geschreven dat het weglaten van het *Comma Johanneum* het gevaar van een nieuwe heropleving van het arianisme met zich meebracht. Dit was natuurlijk een zeer ernstige insinuatie. Erasmus had reden om te vrezen dat als hij verdacht werd van ketterse sympathieën, zijn *Novum Testamentum* zijn verheven doel zou missen. Dit *Novum Testamentum* was in de eerste plaats

niet bedoeld als een uitgave van het Griekse Nieuwe Testament, zoals ten onrechte wordt aangenomen. Het was, in de bedoeling van Erasmus, in de eerste plaats een nieuwe, moderne en leesbare vertaling van het Nieuwe Testament in het Latijn. De functie van de Griekse tekst was secundair, het was om te laten zien dat Erasmus' nieuwe versie op een stevig fundament rustte en dat het niet alleen een roekeloze zoektocht naar nieuwigheid was. Met zijn nieuwe vertaling hoopte Erasmus de woorden van Christus en de apostelen in helder en gemakkelijk te begrijpen proza voor een brede kring toegankelijk te maken. Hij wilde de wereld vullen met de *philosophia Christi*, het eenvoudige, vrome en praktische christendom dat de wereld het beste zou dienen. Om dit te bereiken moesten zoveel mogelijk mensen het Nieuwe Testament lezen. Maar niet de Vulgaat, die vol stond met allerlei onduidelijkheden. Er was een nieuwe, leesbaardere en duidelijkere vertaling nodig, en dat was Erasmus' *Novum*

27 ALLEN *Opus Epistolarum* nrs. 765 en 998.

28 *Apologia nihil habens ... qua respondet duabis invectivis Eduardi Lei*, Antwerpen 1520 niet opgenomen in een uitgave van Erasmus verzameld werk maar heruitgegeven in W. K. FERGUSON (cd.)

Erasmi Opuscula, Den Haag 1933, *Responsio ad Annotationes*, Ed Lei I, Antwerpen, april 1520 (in Clericus edition tom. IX, kol. 123-200), II Antwerpen, mei 1520 (Clericus ibidem, 199-284).

29 Bainton verwijst naar de *Responsio ad Annotationes Eduardi Lei* in *Erasmus nouas*, in *Erasmus Liber Tertius E.R. quo respondet reclusis annotationibus Ed Lei* Antwerpen, mei 1520; in Clericus editie komt dit *Liber Tertius* voor als *Liber alter quo respondet Lei* tom. IX kol. 199-284, zie kol. 275 B C Cf n. 33 hieronder.

30 Erasmus eerste verontschuldiging tegen Stunica ed Clericus tom. IX kol. 353 E.

31 *Annotationes* in N T ed. Clericus tom. VI kol. 1080 D.

385 *Instrumentum* uit 1519 getiteld *Novum Testamentum*. Het doel van Erasmus om heel Europa te doordringen van een helder en eenvoudig evangelie dreigde te vallen als Erasmus zelf ook maar enigszins verdacht werd van onorthodoxie. Ter wille van zijn ideaal koos Erasmus ervoor om elke aanleiding tot laster te vermijden in plaats van te volharden in filologische nauwkeurigheid en zichzelf zo tot onmacht te veroordelen. Dat was de reden waarom Erasmus het *Comma Johanneum* opnam, ook al bleef hij ervan overtuigd dat het niet tot de oorspronkelijke tekst van 1 Johannes behoorde.³²

De werkelijke reden waarom Erasmus het *Comma Johanneum* opnam, was dus duidelijk zijn zorg voor zijn goede naam en voor het succes van zijn *Novum Testamentum*. Hoe is dan het beroemde verhaal ontstaan van zijn belofte en de manier waarop hij die nakwam? Het is waarschijnlijk dat het voortkwam uit een verkeerde interpretatie van een passage in zijn *Responsio ad Annotationes Eduardi Lei van mei 1520*.³³ Lee was een echt twistziek persoon, een kortzichtig conservatief theoloog, later aartsbisschop van York die Erasmus jarenlang verontruste en lastigviel met zijn kritiek, die ongewoon middelmatig was op het *Novum Instrumentum*.³⁴ Lee was een van de vele critici die de afwezigheid hadden opgemerkt dat het *Comma Johanneum* in de eerste twee edities. In 1520 voelde Erasmus zich verplicht om Lee uitvoerig te antwoorden. In zijn uitvoerige bespreking van 1 Johannes 5, 7 schreef Erasmus het volgende: "Quod si contigisset unum exemplar, in quo fuisset, quod nos legimus, nimirum illinc adjecissem, quod in ceteris aberat. Id quia non contigit, quod solura licuit, feci; indicavi quid in Gratis codicibus minus esset". Als ik ook maar één handschrift in handen had gekregen waarin stond wat we lazen (vgl. in de Latijnse Vulgaat), dan zou ik het zeker hebben gebruikt om aan te vullen wat er in de andere manuscripten die ik had ontbrak. Omdat dat niet gebeurde, heb ik de enige weg gekozen die was toegestaan, namelijk dat ik heb aangegeven (sc. in de *Annotationes*) wat er in de Griekse handschriften ontbrak.

Dit is de passage die Bainton beschouwde als de belofte die Erasmus later zou hebben ingelost. Het is de verdienste van Bainton dat hij in ieder geval heeft geprobeerd de belofte ergens in het werk van Erasmus te vinden, geen enkele andere auteur heeft voor zover ik weet deze moeite genomen. Nog steeds is zo'n belofte niet te lezen in de geciteerde passage. Het is een terugblik op wat Erasmus in 1516 en 1519 had gedaan. Als hij een Grieks manuscript met het *Comma Johanneum* had gehad, dan zou hij het *Comma* hebben opgenomen, maar hij had geen enkel dergelijk handschrift gevonden en daarom liet hij het *Comma Johanneum* weg. Dit is geen belofte, maar een rechtvaardiging achteraf van wat er was gebeurd, gegoten in het onvervulde voorwaardelijke.

Het is niet onmogelijk dat een andere passage in Erasmus' apologie tegen Lee een rol speelde en aanleiding gaf tot een misverstand. Het was met name met betrekking tot Erasmus' weglating van het *Comma Johanneum* dat Lee

32 Voor een juiste beoordeling van Erasmus' invoeging van Ithe *Comma Johanneum* in de derde druk van zijn *Novum Testamentum*, zie o.a. Bo REICKE, Erasmus und die neutestamentliche Textgeschichte, in: Theologische Zeitschrift 22 (1966), 254-265. In de 3e druk van 1522 werd het *Comma Johanneum* om tactische redenen opnieuw ingevoegd) en Ed. RIGGENBACH: Das *Comma Johanneum* (Beiträge zur Förderung christlicher Theologie 31, 4), Gütersloh 1928, p 6 (De geschillen brachten de humanist, bezorgd over zijn reputatie, er echter toe de C J in de derde druk van 1522 op te nemen).

33 Ed. Clericus Iom IX, kol. 275 v.Chr., de passage waarnaar wordt verwezen door R.H. BAINTON, Erasmus van de christenheid, pp 169-170 en 354, noot 21; Vgl. nr. 29 hierboven.

386 hem traagheid ("supinitas") verweet. Volgens Lee zou Erasmus, door een of ander toeval, heel goed een manuscript hebben gehad dat een verkorte tekst van 1 Johannes 5, 7-8 gaf, maar hij had de verminkte tekst van dit manuscript niet bij twee gelegenheden moeten publiceren, zonder andere manuscripten te raadplegen. Lee suggereert hier dat Erasmus, als hij naar andere codices had gekeken, zeker een exemplaar zou hebben gevonden waarin het *Comma Johanneum* voorkwam, maar dat hij nalatig was geweest door dat niet te doen. In zijn antwoord op deze vraag legt Erasmus uit dat hij in Engeland, Brabant en Bazel niet één, maar vele handschriften heeft geraadpleegd, waarvan geen enkele het *Comma Johanneum* bevatte. Hij vervolgt: "Quae est ista tanta supinitas (...) si non consului codices quorum mihi non potuit esse copia? Certe quot potui conguessi. Proferat Leus codicem Graecum, qui scriptum habeat, quod editio mea non habet, et doceat eius codicis mihi fuisse copiam, ac postea supinitatem mihi impingat" (Clericus, IX, 277A-B) "Wat is dat voor traagheid, als ik de manuscripten die ik niet kon hebben, niet raadpleegde? Tenminste, ik verzamelde er zoveel als ik kon. Laat Lee een Grieks manuscript produceren waarin de woorden staan die in mijn editie ontbreken, en laat hem bewijzen dat ik toegang had tot dit manuscript, en laat hem me dan beschuldigen van traagheid".

Deze passage kan ook niet worden geïnterpreteerd als een belofte van Erasmus om het *Comma Johanneum* op te nemen als het hem in één Grieks manuscript wordt getoond. Erasmus verdedigt zich hier tegen het verwijt dat hij bewust heeft nagelaten te zoeken naar Griekse manuscripten waarin het *Comma Johanneum* voorkomt. De beschuldiging van supinitas was volgens Erasmus dus voorbarig. Laat Lee eerst bewijzen dat Erasmus een manuscript met het *Comma Johanneum* heeft verwaarloosd. Als Lee deze nalatigheid met het bewijs kan bewijzen, dan en alleen dan zal Erasmus Lee's beschuldiging van supinitas accepteren. Erasmus zegt niet dat als Lee deze nalatigheid kan bewijzen, hij het *Comma Johanneum* zal opnemen, maar alleen dat Lee hem in zo'n geval kan beschuldigen van supinitas. Erasmus denkt niet aan de mogelijkheid dat hij het *Comma Johanneum* zou moeten invoegen, want hij achtte het volstrekt uitgesloten dat het *Comma* in een Grieks handboek zou opduiken. Het enige punt dat hij maakt is: laat Lee eerst mijn supinitas bewijzen, en dan kan hij me ervan beschuldigen. De passage bevat dus geen belofte, maar een aansporing om de waarheid van een beschuldiging te bewijzen alvorens deze te uiten.

* * *

Een ander misverstand verdient het om rechtgezet te worden. Zoals we hierboven hebben laten zien, ontving Erasmus ergens tussen mei 1520 en juni 1521 een Griekse tekst van het *Comma Johanneum*. Deze tekst was gekopieerd uit een Codex Britannicus die ook, naar een latere eigenaar, Codex Montfortianus werd genoemd, en nu in het Trinity College, Dublin (A 421), en aangeduid als minuscuul Gregorius 61. Het is zo goed als zeker, zoals J.R. Harris aantoonde, dat dit manuscript op bestelling is vervaardigd.³⁴ Veel schrijvers over dit onderwerp, bijvoorbeeld Tregelles, Kenyon en Metzger, beweren dat Erasmus zelf destijds vermoedde dat de Codex Britannicus was geproduceerd om hem te verplichten het *Comma Johanneum* op te nemen.

34 J. Rendel HARRIS, De oorsprong van de Leicester Codex van het Nieuwe Testament, Londen, 1887, pp 46-53.

387 Ook dit is een versie van de gebeurtenissen die niet lijkt te zijn gebaseerd op enige passage in de gedrukte werken of brieven van Erasmus.

Het is waar dat Erasmus aannam dat de Codex Britannicus “*recens*” was.³⁵ Maar voor zover ik weet, bevatten zijn geschriften geen enkele uitdrukking waaruit zou blijken dat hij vermoedde dat de Codex Britannicus speciaal was geschreven om hem ertoe te bewegen het *Comma Johanneum* op te nemen.

De verwarring kwam vermoedelijk voort uit een misverstand over een opmerking die Erasmus maakte in zijn eerste apologie tegen Stunica, en herhaalde in zijn *Annotationes* op 1 Johannes 5. Nadat hij had verklaard dat nu het *Comma Johanneum* onder zijn aandacht was gebracht, in het Grieks, in een Codex Britannicus, hij het op basis van dat handschrift zou opnemen, schreef hij “*Quamquam et hunc (sc. codicem) suspicor ad Latinorum codices fuisse castigatum*”.³⁶ “Hoewel ik vermoed dat ook dit manuscript is herzien naar de manuscripts van de Latijnse wereld”.

Erasmus bedoelt hiermee niet dat de Codex Britannicus werd geïnterpoleerd om zijn eigen lezing ongeldig te maken. Hij bedoelt dat de Codex, net als veel andere manuscripten, een tekst bevatte die na de Vulgaat was herzien en daaraan was aangepast. Dit was een van Erasmus’ standaardtheorieën, waarnaar hij herhaaldelijk verwees bij de beoordeling van Griekse manuscripten van het Nieuwe Testament. Handschriften die afweken van de hem bekende Byzantijnse tekst en parallellen vertoonden met de Vulgaat, beschouwde hij als beïnvloed door de Vulgaat.³⁷ Erasmus geloofde dat het Oecumenisch Concilie van Ferrara en Florence (1438-45), dat als voornaamste doel had de hereniging van de Latijnse en Griekse kerken, had besloten de Griekse handschriften aan te passen aan de Vulgaat. In 1527 becommentarieerde hij de aanpassing van Griekse handschriften aan het Latijn als volgt: “*Hic obiter illud incidit admonendum, esse Graecorum quosdam Noui Testamenti codices ad Latinorum exemplaria emendatos. Id factum est, in foedere Graecorum cum Romana Ecclesia quod foedus testatur Bulla quae dicitur aurea. Visum est enim et hoc ad firmandam concordiam pertinere. Et nos olim in huiusmodi codicem incidimus et talis adhuc dicitur adservari in Bibliotheca Pontificia (...) maiusculis descriptus literis*”.³⁸ “Hierbij moet terloops worden opgemerkt dat bepaalde Griekse manuscripten van het Nieuwe Testament zijn gecorrigeerd in overeenstemming met die van de Latijnse christenen. Dit gebeurde ten tijde van de hereniging van de Grieken en de Roomse kerk. Deze verbintenis werd schriftelijk bevestigd in de zogenaamde Golden Bull. Men dacht dat dit (vgl. de aanpassing van de Griekse bijbelhandschriften aan het Latijn) zou bijdragen tot het versterken van de eenheid. Ook wij zijn hier ooit een manuscript van tegengekomen van deze

35 Ep. 1877, ALLEN, *Opus Epistolarum*, VII, p 177, l 294, en *Aduersos monachos quosdam Hispanos*, ed. Clericus, tom. IX, kol. 1031 F.

36 Ed. Clericus, tom IX, kol. 353 E. Vgl. *Annotationes in N T*, ed. Clericus, tom. VI, kol. 1080 D “*Tametsi suspicor codicem illum ad nostros esse correctum*”.

37 Ep. 1877, Allen, VII, p 177, ll 296-298, en vaak in de verontschuldigen, zie Clericus’ editie, tom. IX, kol. 333 B, 349 F, 351 C, 353 E, 1031 F-1032 A. Zie ook Epp. 2905 en 2938, Allen, X, pp 355/6 en 395. A. BLUDAU, *Der Beginn der Controverse über die Aechtheit des Comma Johanneum* (1 Joh. 5, 7-8) im 16 Jhd, in *Der Katholik*, 3rd series, 26 (1902), pp 25-51 en 151-175, en Fr. D. LITZSCH, *Studien zur Entstehungsgeschichte der Polyglottenbibel des Cardinals Ximenes*, Leipzig, 1871, pp 12-14.

38 *Contra morosos quosdam ac. indoctos*, in ed. Clericus, tom. VI, fol. ***1r.

388 natuur³⁹, en er wordt gezegd dat zo’n manuscript nog steeds wordt bewaard in de pauselijke bibliotheek (...) geschreven in majuskule letters”.

Het manuscript waarnaar Erasmus aan het einde van deze passage verwijst, is de Codex Vaticanus *par excellence*, nu Gr 1209, aangeduid als B⁴⁰. Erasmus beschouwde de tekst van deze codex als beïnvloed door de Vulgaat en dus inferieur. Om dezelfde redenen had hij eerder, in 1515/6, ook Gregorius I als inferieur handschrift uitgesloten van de samenstelling van de Griekse tekst van zijn eigen *Novum Instrumentum*⁴¹, hoewel dit handboek nu algemeen als betrouwbaarder wordt beschouwd dan de Codices waaraan Erasmus de voorkeur gaf en waarvan hij gebruik maakte. Erasmus velde hetzelfde oordeel over de Codex Rhodiensis (minuscule Wettstein, Paulus 50 = Apostolos, 52), waaruit Stunica lezingen citeerde in zijn polemieek tegen Erasmus.⁴²

De opvatting van Erasmus, dat de Griekse handschriften waren aangepast aan het Latijn, was inderdaad van toepassing op de Codex Britannicus, het *Comma Johanneum* was niet meer dan een retroversie van de Vulgaat. Maar voor de meeste andere manuscripten was het niet meer dan een *idée fixe*. De Bulla aurea van het Concilie van Ferrara en Florence zegt met geen woord gerept over een besluit om de Griekse bijbelhandschriften te herzien in overeenstemming met de Vulgaat⁴³. In 1534 gaf Erasmus toe dat hij de bul niet zelf had gelezen, maar de inhoud ervan alleen van horen zeggen kende.⁴⁴ Hij beweerde echter dat de bul weliswaar niets zei over de beoogde latinisering van Griekse handschriften, maar dat deze gelatinisering in sommige gevallen wel degelijk was doorgevoerd.⁴⁵

Hoe onjuist Erasmus' theorie over de latinisering van Griekse handschriften in het algemeen ook mag zijn, vanuit historisch oogpunt heeft ze een belangrijke rol gespeeld. Toen J.J. Wettstein werkte aan zijn grote uitgave van het Nieuwe Testament, die uiteindelijk in 1751/2 verscheen, raakte hij er steeds meer van overtuigd dat de tekst van de meeste oude Griekse codices beïnvloed was door de oude Latijnse vertaling. Hij onderschreef Erasmus' evaluatie van codex B en minuskel 1, maar hij breidde de theorie ook uit tot het merendeel van de oude codices, onder andere A, B, C, D^c, D^p, F^p, K^c, L^e, min. 1, 3 enz. Hij beschouwde al deze manuscripten als onbruikbaar voor de samenstelling van de tekst van het Nieuwe Testament. Wettsteins roem werd gevormd door zijn uitstekende presentatie van het overvloedige tekstkritische materiaal dat hij had verzameld, evenals door zijn commentaar, maar niet door zijn inzicht in de geschiedenis van de tekst.

39 Minuscule Gregorius 1 waarover zie hieronder.

40 Zie Allen, X, p 355, II 37 ss.

41 Voor Erasmus' eigen verslag van hoe hij omging met min. 1 zie Clericus, tom. IX, kol. 1049 D. Joannes Reuchlinus suppeditarat Codicem Noui Testamenti, bellum verius quam emendatum (...) iussi ne quid ad illum corrigerent qui videretur ad vulgatam Latinorum ac recentem lectionem emendatus Vgl. Ep. 2951 Allen, XI, p 14 II 55-57. Vidi et ipse codicem euangeliorum ex bibhotheca Capnionis qui per omnia consentiebat nostrae editioni Latinae”.

42 Zie over deze codex, die verloren lijkt te zijn gegaan, TREGELLES, An Account, pp 5-6, 11-18, DELITZSCH, Entstehungsgeschichte, pp 3032, 39-41, J. H. BENTLEY, New Light on the Editing of the Complutensian New Testament in Bibliothèque d'humanisme et Renaissance 42 (1980), pp 145-156, in het bijzonder 146.

43 Allen, X, p 355, II 40/1 noot.

44 Allen, XI, p 14, II 52/5

45 Ibidem, II 55/7 Voor de geschiedenis van de theorie volgens welke de Griekse manuscripten van het Nieuwe Testament zijn gewijzigd ten opzichte van de Latijnse, zie S.P. Tregelles in deel IV van T.H. HORNE, An Introduction to the Critical Study and Knowledge of the Holy Scriptures, tiende editie Londen, 1856, blz 107-116.

389 Het is waar dat Erasmus de Codex Vaticanus herhaaldelijk diskwalificeerde als latiniserende tekstuele getuige.⁴⁶ Toch moet er toch op worden gewezen dat Erasmus ook de eerste geleerde was die zich voor kritische doeleinden op de Codex Vaticanus beriep. Op 18 juni 1521 stuurde Paul Bombasius, de secretaris van de invloedrijke kardinaal Lorenzo Pucci in Rome, een brief aan Erasmus met daarin een kopie van 1 Johannes 4, 1-3 en 5, 7-11 uit de Codex Vaticanus.⁴⁷ In zijn *Annotationes* op 1 Johannes 5, 7 verklaarde Erasmus later dat het *Comma Johanneum* ontbrak in de Codex Vaticanus, volgens een afschrift dat Bombasius op verzoek van Erasmus, (*meo rogatu*)⁴⁸ had gemaakt. Hieruit blijkt dat Erasmus zelf aan Bombasius had gevraagd de betreffende passage in de Codex Vaticanus te verifiëren. Het is met Erasmus dat de Codex Vaticanus een rol begon te spelen in de tekstkritiek van het Nieuwe Testament⁴⁹. Opnieuw verdacht Erasmus ook de Codex Britannicus ervan de invloed van de Vulgaat te hebben ondergaan. Uit de geschriften van Erasmus kan echter niet worden opgemaakt dat hij de Codex Britannicus ooit heeft beschouwd als een product dat speciaal was voorbereid om hem ertoe te bewegen het *Comma Johanneum* op te nemen.

Conclusies

(1) De huidige opvatting dat Erasmus beloofde het *Comma Johanneum* in te voegen als het hem in één Grieks handschrift kon worden getoond, vindt geen basis in het werk van Erasmus. Het is dan

ook hoogst onwaarschijnlijk dat hij de betwiste passage heeft opgenomen omdat hij zich aan een dergelijke belofte gebonden achtte.

(2) Uit Erasmus' werken kan niet worden opgemaakt dat hij vermoedde dat de Codex Britannicus (min. 61) was geschreven met het oogmerk hem te dwingen het *Comma Johanneum* op te nemen.

Henk Jan DE JONGE Zeemanlaan 47, 2313 SW Leiden The Netherlands

46 Zie de in voetnoot 38 hierboven genoemde passage en Allen, X, blz. 355, II 37-46.

47 Allen, IV, p. 530.

48 Ed. Clericus, tom. VI, kol. 1080 E.

49 Carlo M. MARTINI, Il problema della recensionalità del codice B (Analecta Biblica 26), Roma 1966, pp 8-9, waar de rol van Erasmus in de geschiedenis van de Codex Vaticanus enigszins wordt onderschat.

---

verhoevenmarc@skynet.be - www.verhoevenmarc.be - www.verhoevenmarc.be/NieuwsteArtikelen.htm